

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

MEHMET ALAUDDİN AHMED OĞLU
İSLAMOĞLU

İRƏVAN ƏYALƏTİNİN
“MÜFƏSSƏL DƏFTƏR”İNDƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
Əməkdar Elm Xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Y.M.Mahmudov

Rəsmi opponentlər:

*Tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

**C.M.Mustafayev
T.H.Nəcəfli**

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02 – “Vətən tarixi”, 5502.01 – “Ümumi tarix”, 5507.01 – “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” və 5509.01 – “Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları” ixtisasları üzrə tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 Dissertasiya Şurasının “_16_” “__06__” 2017-ci il saat ____ də iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru:

C.Ə.BƏHRAMOV

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin dərin-dən və ətraflı araşdırılmasında Osmanlı mənbələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Son onilliklər ərzində Azərbaycan və Türkiyə tarixçiləri, mənbəşünasları tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarılması istiqamətində xeyli uğurlar qazanmışlar. Azərbaycan və Türkiyə tədqiqatçılarının əməkdaşlığı təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış ümumtürk tarixinə yeni yanaşma tərzinin təşəkkülünə, inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradır və səmərəli nəticələr verir. Azərbaycanda və Türkiyədə tarix sahəsində tədqiqatlar təqribən son 200 il ərzində bir-birindən təcrid olunmuş surətdə aparılmışdır. Bu baxımdan ümumtürk tarixi daha dərin-dən, hərtərəfli öyrənilməyə möhtacdır. “Tarixi prosesin dərinliklərinə varmaq müasir dövrün öyrənilməsinin və dərk olunmasının əsasını təşkil edir. Tarixin ibrət dərslərini başa düşmədən ictimai münasibətlərin mürəkkəb labirintindən çıxmaq qeyri-mümkündür. İctimai sistemin quruluşu mürəkkəb olduqca cəmiyyətin başlıca inkişaf qanunlarının və dəyişən formalarının, onun meydana gəlməsinin, inkişafının və ölüb getməsinin konkret tarixi tədqiqi bir o qədər vacibdir”.

Orta əsrlər tarixi ərzində bir çox dövlətlərin sərhədləri dəyişmişdir. XV əsrin əvvəllərindən təqribən XVIII əsrin ortalarınaqədər Yaxın və Orta Şərq bölgəsində türk dövlətləri hegemonluq etmişdir. Bu tarixi dövrdə Osmanlı və Səfəvi imperiyalarının mövqeyi və rolu daha çox nəzərə çarpırdı¹. Həmin dövrün müəyyən mərhələlərində Səfəvi dövlətinin ərazisi olan Azərbaycanın bir sıra qərb bölgələri (o cümlədən İrəvan əyaləti) Osmanlı imperiyası tərkibinə daxil olunmuş, Osmanlı sultanlarının hakimiyyəti altında olmuş, həmin dövlətin inzibati - ərazi vahidini təşkil etmişdir². Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixi-

¹Braudel F. Akdeniz və Akdeniz dünyası / M.A. Ceviren Kilicbay İstanbul: 1990, s.45

² Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnaşr, 1993; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007; Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV – XVI əsrlər). Bakı: Azərnaşr, 1995; Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası: Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər). Bakı: “Azərbaycan diplomatiyası” jurnalının nəşri, 1996; Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006; Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX əsrin əvvəlində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002; Ali Nusretname Nuru Osmaniyyə Kütüphanəsi: № 43-50, vərəq 24b və d; Allouche A. Osmanlı Safevi İlişkileri kökenleri ve gelişimi / Terc. A.D. Emin. İstanbul: 2001; Cerrahzadə M.E. Revan Muhasarəsi Tarihçesi / Topkapı sarayı Muzesi Arşivi (T.S.M.A) Revan köskü kütüphanəsi: №1290; Ebubekir Bin Abdullah. Şark seferlerin-

nin bir çox məsələləri (xüsusilə Osmanlı – Səfəvi qarşındurması) Sovet hakimiyyəti illərində (1920-1991) də təhrif olunmuş surətdə, öncədən irəli sürülmüş rəsmi tələblərə uyğun şəkildə işıqlandırılmışdır. Sovet dövründə Azərbaycan xalqının tarixinə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində “Rusiya–Azərbaycan münasibətləri, əlaqələri” bölməsi vacib, məcburi ünsürə çevrilmiş, Osmanlı – Səfəvi münasibətləri tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların, bu problemlə maraqlanan şəxslərin düşüncəsində “Osmanlı işğalı” ifadəsi qərarlaşdırılmışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti tarixçilərinin həmin münasibətlər tarixi ilə məşğul olan qisminin əsərlərində də əsasən Osmanlı yazılı qaynaqlarının təsiri nəticəsində Azərbaycan Səfəvi dövlətinə münasibətdə qeyri-obyektiv baxış diqqəti cəlb edirdi. Hal-hazırda Azərbaycan və Türkiyəaraşdırıcılarının elmi mövqelərinin, bir çox tarixi məsələlərə yanaşma tərzinin yaxınlaşdırılmasına, ümumtürk tarixinin işlənilib hazırlanmasına böyük tələb vardır. Bu yaxınlaşmanı mümkün edən körpü səciyyəli yazılı qaynaqlar mövcuddur. XVI–XVIII əsrlərdə Osmanlı türkcəsində tərtib olunmuş, dövlət əhəmiyyəti kəsb edən, özündə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatını, etnodemoqrafik vəziyyətini əks etdirən yazılı qaynaqlar sırasında İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri” və bu əyalətin 1595-ci il tarixli “İcmal dəftəri” xüsusi yer tutur. Bu mənbələrin Azərbaycanın həmin bölgəsinin tarixinin tədqiqi üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. İrəvan şəhəri, vilayəti, sonralar isə İrəvan xanlığı əsrlər boyu Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Rusiya təcavüzü, işğalları nəticəsində XIX əsrin ilk onilliklərindən Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırılmış ermənilər beynəlxalq şəraitdən bəhrələnərək, Rusiyanın fəal himayəsindən faydalanaraq, hərbi təcavüzə istinadlanaraq 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan torpaqları hesabına “Ermənistan” dövləti yaratdılar. İrəvan şəhərini onun paytaxtı elan etdilər və 70 il ərzində “etnik təmizləmə” siyasətini həyata keçirərək Azərbaycan türklərini, müsəlmanları tədricən bu “dövlətin” ərazisindən qovdular. Bölgədə Azərbaycan türkləri ilə bağlı olan toponimlər erməniləşdirildi. Bu bölgənin Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı olduğunu sübut edən təkzibolunmaz ilkin sənədlər, qaynaqlar

de Surhser ile Vaki Olan Ahvaller/Ali Emiri kütüphanesi: No 366; Feridun Bey A. Münşəatı’s selatin.C. I –II. İstanbul: 1896; Gökce C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti. Basılmış doktora tezi. İstanbul: 1979; Topkapı Sarayı Müzesi Arxivi (T.S.M.A.) Revan köşkü, kütüphanesi; Asafı Dal Mehmed Celebi Şecaatname, vərəq 15a ve d; Zafərname-i sultan Murad han. Şark səferləri, 16A ve 53A;

arasında Türkiyə Cümhuriyyəti arxivlərində qorunan İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri” və 1595-ci il tarixli “İcmal dəftəri” indi də qalmaqdadır. Həmin sənədlər bir daha sübut edir ki, İrəvan bölgəsi əski zamanlardan Azərbaycan türklərinin mədəniyyət, təsərrüfat mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan və ümumtürk tarixi ilə maraqlanan tədqiqatçıların bu mənbələrdə olan məlumatlarla tanışlığı gələcəkdə yeni tədqiqat əsərlərinin meydana çıxmasına təkan verə bilər.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya işi XVI əsrin son və XVII əsrin ilk onilliklərinin tarixini əhatə edir və Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin Osmanlı imperiyası tərkibində olduğu dövrün sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni tarixini əks etdirir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanın, Türkiyə Cümhuriyyətinin və bir sıra xarici ölkə tədqiqatçılarının problemə müəyyən dərəcədə toxunmuş əsərləri XVI əsrin sonundan XVIII əsrin ilk onilliklərində olan dövrdə Azərbaycanın İrəvan bölgəsi tarixinin tədqiqi üçün elmi zəmin rolunu oynayır. Həmin əsərlər mövzunun kompleks surətdə araşdırılması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu tədqiqat əsərləri Azərbaycan və Türkiyə tarixinin ictimai, iqtisadi, siyasi mədəni tarixinin müxtəlif cəhətlərinin işıqlandırılmasına həsr edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, həmin əsərlərdə İrəvan bölgəsi tarixinin bəzi məsələlərinə istisnai hallarda toxunulmuşdur.

Son 50-60 il ərzində Osmanlı-Səfəvi müharibələri, iki türk dövləti arasındakı diplomatik münasibətlər, hərbi-siyasi qarşıdurma prosesində qazanılmış və itirilmiş ərazilər və digər məsələlər əsasən Azərbaycan və Türkiyə Cümhuriyyəti tarixçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur¹. İrəvan əyaləti tapu təhri dəftərləri ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə: III c., Bakı: Elm, 2007; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1993; Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007; Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV – XVI əsrlər). Bakı: Azər nəşr, 1995; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri /Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. Z.Bünyadov, t.e.n. H.Məmmədov Bakı: Elm, 1996; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Tapu təhri dəftəri – 681) / AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; ön sözün müə. Y. M. Mahmudov; tərt. T. H. Nəcəfli. Bakı: Çapaşoğlu, 2009; İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri (Tapu təhri dəftəri – 633) /AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; ön sözün müə. Y. M. Mahmudov; tərt. T. H. Nəcəfli. - Bakı: Çapaşoğlu, 2009; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2010; Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası: Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yüzilliklər). Bakı: “Azərbaycan diplomatiyası” jurnalının nəşri, 1996; Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006; Məmmədov

aparılmışdır¹. Bu barədə ilk tədqiqat işini 1994-cü ildə Hasan Babacan etdirmişdir². Bu mövzudakı növbəti tədqiqat işini Azərbaycanca əlavə və şərhlərlə Z.M. Bünyadov və H. Məmmədov (Qaramanlı) aparmışlar³. Bu dəftərdə “İrəvan əyaləti müfəssəl tapu təhriir dəftəri”ndə 1590-cı il əks olunmuş toponimlər də qeyd olunmuşdur. Həmin ildə Hakan Karagözün “1590-cı il təhriirinə görə Naxçıvan qəzası” adlı əsəri nəşr olunmuşdur⁴. 901 və 905 sayılı 1728-ci ilə aid olan İrəvan və Naxçıvan dəftərləri əsasında Raif İvecan elmi əsər nəşr etdirmişdir. Əsərdə İrəvan əyalətində əhalinin azalması məsələlərinə dair qiymətli tədqiqat nəticələri təqdim olunur. Əsərdə toponimlərin oxunmasında müəyyən nöqsanlar da diqqəti cəlb edir⁵.

Tədqiqatın mənbə bazası. İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri” araşdırma işinin başlıca mənbə bazasıdır. Tədqiqat prosesində Osmanlı dövləti arxivlərində qorunan bir çox sənədlərdən, Osmanlı türkcəsində və fars dilində tərtib olunmuş, İrəvan bölgəsinin bu dövrdəki tarixini müəyyən dərəcədə əks etdirən ilkin yazılı

N. Azərbaycanın yer adları (Oronimiya). Bakı: Azər nəşr, 1993; Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin I yarısında. Bakı: API nəşriyyatı, 1981; Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri: 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727)/ Tərc.: Z. M. Bünyadov, H. Məmmədov; qeyd və şərh. müə. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001; Rəhimizadə İ.H. Kitabı-Gəncineyi-Fəthi-Gəncə. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Bakı: 2007; Erendil M. Tarihte Türk – İran ilişkileri. Ankara: Gn. Kur. Basımevi, 1976; İnalçık H., Quataert D. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik və sosyal tarihi (1300-1600). C. I/Çevireni H. Berktaş İstanbul: Mart Matbaacılık Sanatları LTD Şti; Kayabalı Y., Arslanoğlu Ç. Doğu Problemi. Ankara: 1990; Kırzoğlu F.M. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara: TTK Basımevi, 1993; Kütükoğlu B. Osmanlı – İran siyasi münasebetleri (1576 –1590). C. I. İstanbul: 1992; Kütükoğlu B. Osmanlı- İran siyasi münasebetleri (1578-1612). C. II. İstanbul: Ozal Matbaası, 1993;

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri: 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727) / Tərc.: Z. M. Bünyadov, H. Məmmədov; qeyd və şərh. müə. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001; 1590 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Revan Kazası / Haz. H. Babacan. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; İvecan R. Osmanlı hakimiyetinde Revan (1724-1746). Basılmamış doktora tezi. İstanbul: 2007; Karagöz H. 1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası. Isparta: SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001

² 1590 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Revan Kazası / Haz. H. Babacan. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994

³ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri: 9 məhərrəm 1140 (27 avqust 1727)/ Tərc.: Z. M. Bünyadov, H. Məmmədov; qeyd və şərh. müə. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 2001

⁴ Karagöz H. 1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası. Isparta: SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001

⁵ İvecan R. Osmanlı hakimiyetinde Revan (1724-1746). Basılmamış doktora tezi. İstanbul: 2007

qaynaqlardan da istifadə edilmişdir. Bu mənbələr sırasında dövrün Osmanlı tarixçilərindən Cəlalzadə Qoca Nişancı Mustafa Çələbinin “Təbəqətül Məmalik və Dərəcətül Məsəlik”¹ (“Məmləkətlərin təbəqələri və məsləklərin dərəcələri”), Gelibolulu Mustafa Əlinin “Künhül Əxbar”² (“Xəbərlərin özəyi”), Selaniki Mustafa Əfəndinin, Həsən Bəyzadə Əhmədin, Həsən bin Mehmedin tarixi əsərləri³, Osmanlı Dövlət arxivində dövrə bağlı olan “Mühimmə dəftərləri arxivi” (“Vəzirlər Məclisinin Sənədləri Arxivi”) diqqəti xüsusilə cəlb edir. Tədqiqat işində Azərbaycan tarixçiləri Həsənbəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix”⁴ (“Tarixlərin ən yaxşısı”) və İsgəndərbəy Münşi Türkmənin, “Tarixi-ələmarayi-Abbasi”⁵ (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsərlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Əbubəkr Tihraninin⁶ və Şərəfxan Bidlisinin əsərləri, Səfəvi şahı I Təhmasibin təzkirəsi⁷ də araşdırma gedişində dissertasiya müəllifini müəyyən məlumatlarla təmin etmişdir. Tədqiqatda Başbakanlık Osmanlı Arxivində qorunan, ümumi həcmi 3000 səhifəyə yaxın olan arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir. Həmin sənədlərə aşağıdakılar aiddir: Başbakanlık Osmanlı Arxivi (BOA), 402 sayılı Tapu Təhriir Dəftəri, 633 sayılı Tapu Təhriir Dəftəri, 681 sayılı Tapu Təhriir Dəftəri, 901 sayılı Tapu Təhriir Dəftəri, 998 sayılı Tapu Təhriir Dəftəri⁸. Osmanlı Dövlətinin qanunverici orqanı olmuş “Divani-Hümayun”un qərar, hökm və qeydlərinin hamısı Sultan Fateh Mehmet dövründən dövlətin süqutuna qədər cəmləşdirilmiş və arxivdə saxlanmışdır. Dissertasiya işində həmin sənədlər toplusundan aşağıdakılara

¹ Celâlzâde M.Ç. Tabakatü'l- Memâlik ve Derecâtü'l- Mesâlik (Kanunî'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ) / Haz. A.Yılmaz İstanbul: Kariyer Yayınları, 2011.

² Gelibolulu M.Â. Künhü'l- Âhbâr. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009

³ Selânikî M. E. Tarih-i Selânikî: Mehmet İpşirli. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 1999; Hasan Beyzade Ahmed Tarihi Emanet Hazinesi Kütüphanesi: No 1434

⁴ Rumlu H. Ahsenü-Tevarih / Çevirən M.Öztürk Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006

⁵ İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e-ələmaraye-Abbasi) / Red. Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü Y.Mahmudov, tərc. t.e.d. prof. Ş. Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010

⁶ Tehrani Ə. Kitabı – Diyarbəkrıyyə / Fars dilindən tərcümə edən R. Şükürova. Bakı: Elm, 1998

⁷ Şah Təhmasibin təzkirəsi / Fars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə. Haşimoğlununur. Bakı: Azərənşr, 1996

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): Tapu Tahrir Defteri, BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 402, s. 119-192, 199, 285, 321, 326-327, 314-338, 379-400, 539-540, 602-640, s. 652-692; No 633, s. 4,6, 24-28,30,45,64, 72-73,75,97,113,117,120, 121,124,139,172, 286,333; No 681, s. 2-318; No 901, s. 3; No 998, s. 438-439, 445-447, 450-453, 457-459; Talikizade M.S. Tebriziyye. Topkapı sarayı Muzesi Arxivi (T.S.M.A): NO 1299

müraciət edilmişdir: Başbakanlık Osmanlı Arxivi (BOA), Mühimme dəftərlərinin V cildi, hökm 8-9, 683, XII cildi, hökm 367, XXXII cildi, hökm 412- 465¹.

Araşdırma prosesinə Avropa və Osmanlı diplomatlarının, səyyahlarının səyahətnamələrindən istifadə edilmişdir. 2013-ci ildə nəşr edilən Övliya Çələbinin səyahətnaməsi əsasında hazırlanan “Övliya Çələbi Azərbaycanda” isimli qiymətli əsər tarixçilər üçün dəyərli bir xəzinədir. Əsərdə İrəvan başda olmaq üzərə bir çox yer öz adı ilə verilir və Azərbaycan tarixi olduğu kimi təqdim edilir. Əsəri oxuyarkən Övliya Çələbinin xatirələrinin işığında Azərbaycan xanlıqları, onların regional siyasətə təsiri haqqında dəyərli məlumatlar əldə edirik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında başlıca məqsəd İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftər” əsasında Azərbaycan tarixi məsələlərinin tədqiq edilməsidir. Bu məqsədə nail olunması üçün qarşıda aşağıdakı konkret vəzifələr qoyulmuşdur:

- Osmanlı imperiyasında mövcud olmuş tapu-təhriir sisteminin mahiyyətinin aşkar edilməsi və onun əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsi;
- Bu sistemə mənsub olan sənədlərin Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin tədqiqi üçün əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri”nin başlıca xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- İrəvan bölgəsinin Osmanlı hakimiyyətinə qədərki tarixinin təqdim edilməsi;
- Osmanlı hakimiyyətinin ilk dövründə İrəvan əyaləti əhalisinin siyahıya alınması ilə bağlı məqamlara aydınlıq gətirilməsi;
- 1590-cı ildən sonra İrəvan bölgəsində əhalinin sosial və etnik tərkibində baş vermiş dəyişikliklərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- İrəvan əyalətinin nahiyyə mərkəzlərində və kəndlərində etno-demografik vəziyyətin təhlil olunması;
- mənbələrə əsasən İrəvan əyaləti toponimlərinin öyrənilməsinin əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi;
- İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli və 1728-ci il tarixli “Müfəssəl dəftəri”lərinin tarixi-müqayisəli təhlili əsasında bölgədəki yaşayış məntəqələrinin nəzərdən keçirilməsi;

¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA): Mühimme Defteri 127; BOA: Mühimme Defterleri, C.5, s.4, hk.8-9, s.122, hk. 683; C.12, K.I, s.230, hk. 367; No 32, 412-420

– 1590-1728-ci illərdə İrəvan bölgəsində əhalinin məskunlaşmasında baş vermiş dəyişikliklərin izlənməsi;

– 1590-cı il tarixli İrəvan “Qanunnaməsi”nin təhlil edilməsi;

– 1595-ci il tarixli “İcmal dəftər”inin əsasında İrəvan əyalətindəki torpaq böllügsünün müəyyən edilməsi;

– İrəvan əyalətində torpaqların bölgüsü prosesinin və yerlərdə Osmanlı idarəetməsinin icrasının araşdırılması;

– İrəvan bölgəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesinin tədqiqi;

– əyalətdə mövcud olmuş vergilər haqqında ətraflı məlumatların təqdim edilməsi.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Araşdırma gedişində əsasən müqayisəli-tarixi metoda üstünlük verilmişdir. Tədqiqat zamanı bir sıra ictimai elmlər, habelə tarix elmi üçün məqbul olan tarixi-tipoloji, araşdırma metodundan da istifadə edilmişdir. Dissertasiyanın yazılması prosesində xronoloji, konkret təhlil (analiz), məntiqi təhlil, problem-xronoloji, dövrləşdirmə, perspektiv, sinxron, struktur-sistem metodlarının müsbət cəhətlərindən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində bir sıra xarici ölkələrin araşdırıcılarının müəyyən elmi uğurlarına da istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Araşdırma işinin elmi yeniliyi bir neçə cəhəti ilə müəyyənləşir. Azərbaycan, habelə Türkiyə tarix elmində ilk dəfə olaraq:

– 1578-1590-cı illərdə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsi nəticəsində 1590-cı ildə bağlanmış İstanbul sülh müqaviləsinə əsasən Osmanlı sultanının hakimiyyəti altına keçmiş İrəvan əyalətinə dair 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftər” Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş, təhlil olunmuş, Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin tədqiqi üçün elmi dövrüyyəyə daxil edilmişdir;

– bu sənədlərin, qaynaqların Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir;

– həmin qaynaqların başlıca xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

– 1590-cı ildən sonra İrəvan bölgəsində əhalinin sosial və etnik tərkibində baş vermiş müəyyən dəyişikliklərin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

– əyalətin ayrı-ayrı mərkəzlərində və kəndlərində etnodemoqrafik vəziyyət bu mənbələr əsasında araşdırılmışdır;

– İrəvan bölgəsinin toponimləri “Müfəssəl dəftər” və “İcmal dəftəri” əsasında təqdim edilmişdir;

–İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli və 1728-ci il tarixli “Müfəssəl dəftər”ləri müqayisəli surətdə təhlil olunmuşdur;

–1590-cı ildə qəbul olunmuş “İrəvan qanunnaməsi” təhlil edilmişdir;

– İrəvan əyalətinin iqtisadi həyatı ilə bağlı olan məlumatlar araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Araşdırma nəticəsində əldə olunmuş elmi nəticələrdən tədqiqat işində göstərilmiş istiqamətlərdə (Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf tarixi; İrəvan xanlığının meydana gəlməsinin ilkin, müqəddəm şərtləri; bölgənin toponimləri, bu toponimlərin təkamül mərhələləri; İrəvanın digər Azərbaycan bölgələri ilə əlaqələri) xüsusi kursların keçirilməsi, xalqın tarixinin tədrisi, ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasda təbliği zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeasiyası. Tədqiqat işi A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmiş və müzakirə olunaraq müdafiəyə təqdim edilmişdir. Mövzu ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, zəruri olan material toplanmış, İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri” və 1595-ci il tarixli “İcmal dəftəri”i Osmanlı türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş, İrəvan əyalətinin XVI-XVIII əsrlər tarixinə dair tezis və məqalələr nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin başlıca müddəaları müəllifin Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə Cümhuriyyətində keçirilmiş konfranslar, simpoziumlardakı məruzələrində, elmi məcmuələrdə dərc edilmiş məqalələrində özünün tam əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, dörd fəsil, “Nəticə”, istifadə olunmuş mənbələrin və elmi ədəbiyyatın siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində tədqiqat olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın işlənmə dərəcəsi şərh edilmiş, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri nəzərə çatdırılmış, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və elmi-praktik əhəmiyyəti şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində **“İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl Dəftəri” Azərbaycan tarixinin araşdırılması üçün il-**

kin mənbə kimi” adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. **“Tapu-təhrir sistemi və Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün onun əhəmiyyəti”** adlanan birinci yarım fəsilində tapunun xüsusiyyətləri və tariximizin öyrənilməsi üçün bu sənədlərin əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir.

Terminoloji baxımdan “təhrir” (ərəbcə yazmaq) Osmanlı dövlətində torpaq mülkiyyətinin, ondan istifadə hüququnun, rəiyyətin öhdəliklərinin, vergi növünün və məbləğinin müəyyən üsullara və qaydalara əsasən müəyyən edilərək qeydə alınmasıdır¹. Bu sistem ilk sultanlardan etibarən Osmanlı dövlətində imperiyanın genişlənməsinə uyğun şəkildə tətbiq edilmişdir². Təhrirlər dövlətin bütün vergi gəlirlərinin, bu gəlirlərə uyğun olaraq qurulan hərbi, inzibati və iqtisadi sistemin müəyyən bir üsulla qorunması və sərt qaydalarla nəzarət altında saxlanması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi³. Osmanlı sultanları yazılı yaddaşa çevrilmiş bu sənədlərə mühüm əhəmiyyət verir, dövlət aparatını təşkil edən qurumların, bu təşkilatların əsasını yaradan insan amilinin nizamlı şəkildə saxlanılmasına, təbəələrin hüquqlarını dövləti idarə etmək qabiliyyətinə malik olan insanlardan qorumağa böyük əhəmiyyət verirdilər⁴. Dövlət əhəmiyyətli bütün işləri yazıya çevirir, bu sənədləri “Xaqanın dəftərxanası” və yaxud “dəftərxana” adlanan xəzinədə mühafizə edilmiş⁵, dəftərlərə isə “təhrir dəftərləri” və yaxud “dəftəri-xaqani” adı verilmişdi⁶. Osmanlı dövlətinin əsas sənədləri sayılan bu dəftərlər vasitəsilə 1590-cı və 1595-ci illərdə Azərbaycanın İrəvan əyalətində yaşamış və vergiləri ödəmiş kişi əhalisi, onların torpaqlarının həcmi, ödədikləri vergilərin məbləği və yaxud vergilərdən azad olması, atalarının adları, dini mənsubiyyəti, yaşadıkları və yaxud

¹ Sami Ş. Kamus-ı Türkî, Dersaadet, 1317, s.754

² Eyyübî Efendi Kanunnâmesi / Haz. A.Özcan. İstanbul: 1994, 28-29; Özcan A. Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Mart 1980-81, Sayı 33, 46

³ İnalçık H. Osmanlı Tımar Rejimi ve Sipahi Ordusu // Türk Kültürü, Ankara, Kasım 1964-1965, Sayı 25- 36, Yıl 3, s.760; Kurt Y. I Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nun ardından. OTAM, Ankara, 1993, Sayı 4, s.717-721

⁴ Vefik A. Teklif Kavaidi / Terc.F.H. Özkan. Ankara:1999, s.160; bax:Barkan Ö.L., Meriçli E. Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri. C. 1. Ankara: 1988, s.53

⁵ Yıldırım M., Kadioğlu S. Defterhane'den Tapu ve Kadastro'ya. Ankara: 2010, s.125; Yıldırım M., Kadioğlu S., Dalkıran A. Osmanlı'dan Günümüze Tapu Arşiv. Ankara: 2009, s.12-14

⁶ Uzunçarşılı İ. H. Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı. Ankara: TTK Basımevi, 1988, s.95; Yıldırım M., Kadioğlu S., Dalkıran A. Osmanlı'dan Günümüze Tapu Arşiv. Ankara: 2009, s.12-14

türk etdikləri kəndləri, təsərrüfat yerləri, yaylaqları, bu yaylaqlarda qeydə alınmış şəxslərin evli, yaxud subay olduqları, onların peşə mənsubiyyəti haqqında məlumatlar əldə edirik¹. Təhriir dəftərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın bu bölgəsinin inzibati quruluşu, əhalinin demoqrafik tərkibi, vergidən azad olan alimlər barədə dəyərli məlumatlar da vardır. Onlar həmin dövrün sosial və iqtisadi həyatı ilə bağlı olan dəqiq məlumatlar mənbəyidir². Dəftərlər Azərbaycanın idarəetmə sistemini və yaxud hüquq tarixini araşdırıanlar üçün də mühüm mənbədir³. Təhriir dəftərlərinin verdiyi məlumatlar sayəsində Azərbaycan tarixinin həmin dövrünün onomastikası ilə bağlı maraqlı məlumatıözündə əks etdirir. Dəftərlər əsasında insanların dini mənsubiyyətinə dair məlumatları aşkara çıxarmaq mümkündür⁴. Təhriir dəftərləri demoqrafiya elmilə bağlı olan zəngin statistik materialı əhatə edir. Dəftərlərdə qeyd olunmuş “qeyri-müsəlmanlar” arasında mövcud olan “Qaragöz”, “Balı”, “Budaq”, “Qaplan”, “Arslan”, “Tanrıverdi”, “Durak”, “Qaraca”, “Qaraqoç”, “Aydın”, “Tombul”, “Sarı”, “Qara”, “Ariq”, “Göyçə”, “Alagöz”, “Eyvaz”, “Əlvən” kimi adlar bu bölgədə yaşayan “qeyri-müsəlmanların” soykökünü aydınlaşdırır. Bu dəftərlərdəki fərmanlar və digər məlumatlar Osmanlı dövlət rəhbərlərinin Azərbaycana, onun əhalisinə doğma münasibət bəslədiyini, bu münasibətin dərin möhkəm köklərə malik olduğunu, eləcə də İrəvan əyalətinin qədim türk yurdu olduğunu bütün dünyaya sübut edir. **“İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri”nin xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci yarımfəsildə “Müfəssəl” və “İcmal” dəftərlərinin xüsusiyyətləri təsvir edilir. İrəvan əyalətinə məxsus olan “Müfəssəl” və “İcmal” dəftərləri “siyaqat yazısı”, “divan rəqəmləri” ilə yazılmışdır. “Siyaqat” sözünə terminoloji məzmun Abbasilər (750-1258) dövründə verilmişdir. O, hər kəsin oxuya bilmədiyi, yalnız mütəxəssisinin anladığı, əsasən mühasibat

¹Lewis B. Registers on Iran and Adharbayjan in the Ottoman Defter-i Khaqani / Melanges d'Orientalisme Afferts a Henri Masse.Tahrən: 1963, p.259-263; Barkan Ö. L. Osmanlı Devleti'nin Sosial və Ekonomik Tarihi. C.I. İstanbul: 2000, s.175-176; BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 681, s. 230;

²Barkan Ö. L. Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, 2 / İstanbul Üniverstesi, İktisat fakültesi mecmuası, 1941,s.188

³Mehmedov H. Osmanlı Dönemi Gence-Karabağ Eyaletinde Vakıflar. OTAM, 4. Ankara: 1993, s.684

⁴ Kurt Y. Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onamastik Dəğərlandırilməsində Uygulanacak Metod / Osmanlı Araştırmaları XVI. İstanbul: 1996, s.45-59

işlərində istifadə edilən yazıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu kriptolu (şifrəli) bir yazı tipidir. Səid Öztürkün fikrincə, o heç də şifrə deyil, sadəcə bir “peşə dilidir”¹. 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri”nin başlıca xüsusiyyətləri: 633 sayılı dəftər cildlidir, və əbrusuzdur, 52,5X20 sm ölçüsündədir, səhifə üsulu ilə tərtib olunmuşdur. Səhifələrinin sayı 394-dür. Dəftərin 1, 13, 15, 22, 23, 95, 98, 99, 131, 134, 137, 138, 144-147, 157-161, 163, 178, 179, 181, 197-199, 213, 228-231, 239, 242, 243, 253, 259-263, 272-275, 319, 322, 323, 325, 329, 334-337, 339, 358, 359, 366, 367, 387, 394-cü səhifələri boşdur. Dəftər tuğra ilə başlamadığı üçün bu sənədin İstanbul dəftərxanasında olan dəftərin nüsxəsi olduğu anlaşılar. Dəftərin əslı Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Nazirliyinin Osmanlı Arxivlərində saxlanılır². Bu dəftər “Qanunnamə” ilə başlanır³. Dəftərin 3-cü səhifəsində “bu dəftərin Fərhad Paşanın əmri ilə məmurlardan xəzinə dəftərdarı Mehmed və hökmdar divanının xəzinə katiblərindən olan Həsən bəy tərəfindən hicrətin 999-cu ilində (miladi 1590), məhərrəm ayında yazılıb bitirilməsinə” dair qeyd var. Dəftərdə İrəvan sancağına bağlı olan 27 nahiyyənin adı çəkilir⁴. İrəvan qəzası “İrəvan nahiyyəsi” adı ilə xatırlanır⁵. Dəftərin 24-cü səhifəsinə qədər 462 kənd, kəndlərin gəlirləri, bu nahiyyələrdən alınan vergi növləri, vergilərin məbləği haqqında məlumatlar vardır. 96-cı səhifəsində isə İrəvan qəzasına bağlı olan nahiyyələrə dair qeydlər başa çatmadan Naxçıvan, Qarabağ, Dərəşam, Dərə-Şahbuz və Bazarçay nahiyyələrinə bağlı olan kənd adları sadalanmışdır. 114-cü səhifədə Naxçıvan şəhərində yerləşən zəminlər (yerlər), onların istifadəçiləri, ödəməli olduqları vergilər qeyd edildikdən sonra Ərzurum və İrəvan bəylərbəylərinə və Naxçıvan qazısına İstanbuldan göndərilmiş fərmanın bir nüsxəsi qeyd edilmişdir. Bu sənəddə “Naxçıvan şəhəri sakinlərinin Osmanlı dövlətinin bu şəhərə sahib çıxması üçün etdikləri fədakarlıqları, şəhərin suyu az olduğuna görə verginin azaldılması ilə bağlı istəklərinə uyğun miqdarda və qaydada qəbul edildiyini” əks olunur. 130-cu səhifəsində Naxçıvan nahiyyəsinə bağlı olan kəndlərin qeydiy-

¹Öztürk S. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1996, s.7

²Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 108. İstanbul: 2010, s.127

³ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s.2-14

⁴ Yenə orada, s.14; bax: BOA: Mühimme Defterleri, C.5, s.4, hk.8-9

⁵ Yenə orada, s.16

yatı başa çatır. Məvaziyi-Xatun, Məlik Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Bazarçay, Ağcaqala, Abaran, Şorlut, Dərə Nürgüt, Zar, Zəmin, Əlinçə, Sisyan nahiyələrinə bağlı olan kəndlər, Şərur qəzası, Ordubad qəzasının Ordubad şəhəri, Culfa kəndi kəndlilərinin gəlirləri və vergiləri barədə olan məlumatlar sənəddə öz əksini tapmışdır.

İrəvan əyalətinə aid olan 1595-ci il tarixli “İcmal dəftəri”nin xüsusiyyətləri: 681 saylı “İcmal dəftəri” cildsizdir, əbrusuzdur, 42x15 sm ölçüdədir, səhifə üsulu ilə hazırlanmışdır. Sənəddə səhifələrin sayı 341-dir. Onun son üç səhifəsi boşdur. Dəftərin əslı Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Nazirliyinin Osmanlı Arxivlərində saxlanılır. Dəftər “ərqamıdivaniyyə” yazısı ilə tərtib edilmişdir. Burada İrəvan əyalətinin xas, ziamət və timar torpaqlarına aid məlumatlar yer almaqdadır. **“İrəvan əyaləti Osmanlı imperiyasının tərkibində”** adlı üçüncü yarımfəsildə İrəvanın Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi, burada əhəlinin siyahıya alınması, I Şah Abbas(1587-1629) tərəfindən əyalətin geri alınması ilə bağlı hadisələr nəzərdən keçirilir. İrəvan əyaləti əsrlər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş, müstəsna strateji əhəmiyyəti ilə seçilmişdir. 1578-1590-cı illərdə baş vermiş növbəti Osmanlı-Səfəvi müharibəsi 1590-cı ildə İstanbulda imzalanmış sülh müqaviləsi ilə nəticələnmişdi¹. İki dövlət arasında yeni sərhədlərin müəyyən edilməsi prosesi isə iki ildən sonra başa çatdı. İstanbul müqaviləsi nəticəsində Azərbaycan ərazisi Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında bölündü. Şirvan, Qarabağ, Təbriz və onun ətraf nahiyələri, Sərab, Marağa, Çuxursəəd (İrəvan) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçdi². Çuxursəəd vilayətinin əhalisi əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Dövrün mənbələrində bostan bitkilərinin toxumunu əldə etmək üçün qonşu ölkələrdən İrəvana gələnlər haqqında məlumatlar da vardır. Ağrı vadisində bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq-qışlaq tipli maldarlıq inkişaf etmişdi³. Çuxursəəd (İrəvan) bölgəsi Osmanlı və Səfəvi dövlətinin sərhəddində yerləşdiyi üçün ilkin dağıdıcı müharibələr meydanı olmuş, bu müharibələrdən ən çox zərər çəkmişdir⁴. İrəvan əyaləti Osmanlı idarəsinə keçdikdən sonra görülen ilk tədbirlərdən biri

¹ Kılıç R. XVI və XVII yüzillərdə Osmanlı İran Siyasi anlaşımaları. İstanbul: Tezi yayınları, 2001, s.126-132

² Yediyıldız B. Ordu Kazası Sosial Tarihi(1455-1613) Ankara: 1985, s.263

³ Caferoğlu A. Aydın İli Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri. TDAY, Belleten. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965, s.103-106

⁴ BOA: Mühimme Defteri, No 32, 81-88 20 Şevval, 118:10 zilkade 985; BOA: Mühimme Defteri, No 32, 138-141, zilhicce 985; BOA: Mühimme Defteri, No 32, 412-420

əhalinin və ərazinin tapu-təhriir sisteminə görə qeydiyyatı oldu. Onlar bu qeydiyyatı apararkən qazılar başda olmaqla əyalətdə ehtiyacı olan hər bir kəsə yardım göstərməli idilər¹. İrəvan şəhərindəki əhalinin siyahıya alınması bitdikdən, daşınmaz əmlak üçün ödəmələri lazım olan vergilərin miqdarı qeyd olunduqdan sonra nahiyəyə bağlı olan kəndlərdə məskunlaşmış əhalinin qeydiyyatı aparılmış, siyahıya alınması başa çatmışdır. İrəvan nahiyəsindən sonra İrəvan qəzasına bağlı olan Qərbi nahiyəsindəki əhali siyahıya alınmışdır. Həmin nahiyənin qeydiyyatı başa çatmır və Naxçıvan, Şərur və Ağcaqala qəzalarının əhalisi qeydiyyata alınır, bu nahiyələrdə qeydlər tamamlanır. Dəftərin digər hissələrində isə İrəvan qəzasının qalan nahiyələrinə dair qeydlər edilmişdir. Sonra Ordubad qəzasının nahiyələri qeyd olunur və həmin qəza tərkibindəki Sisyan nahiyəsinin Culfa kəndinin əhalisi qeydə alınır. Bununla da əhalinin siyahıya alınma işi başa çatdırılır. Qeydiyyat zamanı bütün nahiyələrdəki kəndlərdə və “məzra”(tarla) adlanan sahələrdə yaşayan sakinlərin sayı müəyyən edilmişdir. “Təhlisül-bəyan fi-qəvaninin Ali Osman” adlı əsərinə görə, qeydiyyat zamanı heç bir şəxsə “təzkirə” (bir iş üçün dövlət icazəsi) və yaxud rəsmi sənəd verilmirdi. Dəftərlərə qeyd edilən məlumatlarla yanaşı, bölgədəki istehsal xidmətlərini göstərən dövlət sənədləri də qazilər tərəfindən həmin komissiyaya təqdim edilir, dövlət mərkəzinə gətirilirdi. Mərkəzdə qazıdan alınan dəlillərdə göstərilən nixə (satış qiymətinə) görə hər bir vergi ayrıca hesablanır, ümumi məbləğ çıxarılır bunlar təsdiq edildikdən sonra timarların və ziamətlərin (torpaq forması) paylanması işlərinə keçilirdi². İtirdiyi torpaqları geri qaytarmağa çalışan Səfəvi şahı I Abbas 1603-cü ilin sentyabr ayının 29-da Təbrizə hücum etdi. Təbriz, Xoy, Səlməs, Marağa, Culfa və Ordubad qalaları Səfəvi şahına təslim oldular. Oktyabr ayının 23-də şah Naxçıvanı tutdu, İrəvanı mühasirəyə aldı (15 oktyabr 1603-cü il). Qalanın mühasirəsi 6 ay 23 gün davam etdi. Bu məqamda Osmanlı sultanı III Mehmed vəfat etdi və onun yerinə I Əhməd keçdi. I Abbasın Təbrizdən gətirdiyi toplar artıq İrəvan qalasını viran etmişdi. 1604-cü ilin iyul ayının 8-də müdafiə qüdrətini itirmiş İrəvan əyalət bəylərbəyi Şərif Mehmed paşa 500 əsgəri ilə birgə şaha təslim oldu³. 1612-ci ildə imzalanmış Osmanlı-Səfəvi müqə-

¹ BOA: Mühimme Defterleri, C.12, K.I, s.230, hk. 367

²Öz M. Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler // Ankara, Vakıflar Dergisi, 1991, sayı 22, s.429-441

³ Bilge M.S. Osmanlı devleti ve Kafkasya (Osmanlı varlığı döneminde Kafkasyanın

viləsinin şərtlərinə əsasən İrəvan əyaləti və Naxçıvan əraziləri Səfəvi şahının hakimiyyəti altına qaytarıldı¹.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “İrəvan əyalətinin “Müfəssəl dəftəri”nə görə bölgədə etnodemoqrafik vəziyyət”adlanır. “İrəvan əyalətində əhalinin yerləşməsinin xüsusiyyətləri” adlı birinci yarımfəsilə İrəvan əyalətinə tabe olmuş qəza statusunda olan nahiyələrin mərkəzlərində - İrəvan, Naxçıvan, Şərur, Ağcaqala və Ordubad qəzalarında etnodemoqrafik vəziyyət araşdırılmış, əhali məşğulluğu nəzərdən keçirilmişdir. Cəfər paşanın İrəvana yaxınlaşdığı zaman Toxmaq xan bütün şiə məzhəbli türk əhalini şəhərdən çıxarmışdı². Buna görə də bəylərbəyliyin mərkəzində “qeyri-müsəlman” əhalinin üstün mövqedə olması təbiidir. İrəvan əyaləti Osmanlı hakimiyyətinə keçdiyi məqamda bəzi nahiyələrdən bütün əhalinin, bəzilərdən isə əhalinin 5/4 hissəsinin köçüb getdiyi məlum olur. Osmanlı hakimiyyətinin apardığı siyahıyaalma gedışində qadınlar və həddi-bülüğa çatmamış uşaqların qeydiyyatı aparılmırdı. Buna görə də siyahıyaalmalardan kənardə qalanların olduğunu da nəzərə almaq zəruridir³. Araşdırdığımız “dəftərlər” sayəsində İrəvan əyalətində əhalinin etnik və sosial tərkibi barədə aydın təsəvvür əldə edirik. İrəvan əyalətində aparılmış bu qeydlər əhalinin şəhər mərkəzlərində məhəllə, şəhər xaricində isə kəndlər, qışlaqlar, yaylaqlar üzrə bölgüsünü müəyyən etmək imkanı da verir. Təhrir dəftərləri məhz demoqrafiya ilə bağlı olan zəngin statistik materialı əhatə edir⁴. Təhrir sistemində şəxslər bir xananı (evlini) təmsil edərək qeyd olunmuşdur. Subaylar isə xüsusi bir işarə ilə evlilərdən ayrılmışlar. Xəlil İnalciqın fikrincə, xana (evli) iqtisadi müstəqilliyi

siyasi-askeri tarihi ve İdari taksimatı 1454-1829). İstanbul: 2005, s.63-76; Haker N. Revan muhasarəsi tarixcesi / Tarih seminar kitaplari: No 799; Hasan Bin Mehmed Gazavatı Özdemiroğlu Osman paşa / İstanbul Belediye Kütüphanesi: No 118/2, s.71; Peçevi İbrahim Efendi. Peçevi tarihi. C. II. 37/8 / Haz. B.S.Baykal. 3 Baskı. 1999,s.245; Seyyid Lokmanın Şehnamesi. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (T.S.M.A) Bağdad Köşkü kütüphanesi, No 200, 1592- ci yıl; Seyyid Lokmanın Zübdetüt Tevarix (Tarixlerin Qaymagı) Topkapı sarayı Muzesi Arxivi (T.S.M.A) III Ahmet kitabxanası, No 3599

¹ Öztuna Y. Büyük Türkiye Tarihi. C.V. İstanbul: 1983,s.99-106

²BOA: Mühimme Defteri, No 32, 80, s. 30-32; Kütükoğlu B. Osmanlı – İran siyasi münasebetleri (1576 – 1590). C.I. İstanbul: 1992

³Öz M. XV-XVI Yüzyıllarda Canik Sancağı. Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s.41

⁴Barkan Ö. L. Tarihi Demoğrafi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi // Türkiyat Mecmuası, C. X. İstanbul, 1951-53, s. 14

olan bir ailəni təmsil edirdi¹. M.A.Kuk², F.Sümer³ kimi tədqiqatçıların əhali hesablanmasına dair müxtəlif baxışları olsa da, N.Göyünç⁴, B.Lyuis⁵ Ömər Lütfi Barkanın fikrini -dəftərdə qeydiyyatda olan hər bir ailə üçün "5 vuruqlardan istifadə olunmasını" əsas kimi qəbul edirlər. Adətən şəhər və qəsəbə mərkəzlərinə "nəfs", kəndlərə isə "qəryə" deyilirdi. Lakin "nəfs" anlayışının bəzi hallarda "kənd" mənasını verməsi, yalnız müəyyən bir nahiyənin mərkəzi, yaxud mühüm bir kənd statusunu daşımış yaşayış yerləri kimi istifadə edildiyi məlumdur. Osmanlı tapu-təhrir sistemində "şəhər" və "qəsəbə", ticarət və sənətkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdiyi, bazar həyatının olduğu məntəqələri ifadə edir. Osmanlı imperiyasında "şəhər" in tərifı verilərkən "cümə (namazı) qılınur" və "bazarı durur" kimi ifadələrdən istifadə edilirdi⁶. Kəndə gər kəndində də boyaxana və qəssabxana mövcud idi, bunlardan başqa bazar da açılırdı⁷. Bəylərbəyinin idarə mərkəzində, Qalada və onun ətrafında işləyənlərlə, Qazı dairəsində çalışan məmurlarla yanaşı sipahilərdən (döyüşçülərdən), qılmanlardan, müstahfizlərdən (timarlı əsgər) və qala subaylarından ibarət olan, şəhərə rəngarənglik qatan inzibati və hərbi zümrəyə mənsub çoxlu olan xeyli əhali vardı. Burada 29 müsəlman qeydə alınmışdır. İrəvan qəzasının mərkəzində "qeyri-müsəlman" əhalinin qeyd edildiyi 6 məhəllə vardı. "Mardoros" məhəlləsində 87 evli, 2 subay qeydə alınmışdır. Bu şəxslərdən ikisi gürcüdür. "Mirzə məhəlləsi" ndə 42 evli, 3 subay, 2 "biruni" ("gəlmə") yaşayırdı. "Cibali" məhəlləsində 47 evli və 3 "biruni" qeydə alınmışdı. "Börkçü Ohan" məhəlləsində 53 evli, 1 "biruni" qeyd edilmişdir. Sonda qeyd edilmiş "Dərəköy" məhəlləsində isə 39 evli və 1 "biruni" nin yaşadığı qeyd edilmişdir. 374 evli qeyri-müsəlman əhalinin arasında yalnız 3 nalbənd, 1 boyacı 1 çəkməci və bir dabbaq qeyd olunmuşdur. "Qeyri-müsəlman" əhalinin arasında "Qaragöz", "Tanrıverdi", "Toylu", "Ars-lan", "Aydın" kimi qədim türk adlarının olması bu əhalinin etnik mən-

¹İnalcık H., Quataert D. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik və sosyal tarihi (1300-1600). C.1 / Çevireni H.Berkay İstanbul: Mart Matbaacılık Sanatları LTD Şti., s.61

²Cook M. Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600. London: 1972, p.85

³Sümer F. Kayı maddesi / TDV İA, C. 25. İstanbul: TDV, 2002, s. 77-78

⁴Göyünç N. Həne // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, 1979, sayı 32, 331-348

⁵Lewis B. Registers on Iran and Adharbayjan in the Ottoman Defter-i Khaqani / Melanges d'Orientalisme Afferts a Henri Masse. Təhran: 1963 p. 259-263.

⁶Ünal M. A. Osmanlı Devrinde Sinop. Isparta: 2008

⁷BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 45

şəyinin təhlilində onların hamısının “erməni” hesab olunmasını inkar edən əsaslı dəlildir¹. İrəvanda kürd əhalisinə təsadüf olunmamışdır. Qeyd edilən iki gürcü qardaşdan başqa bir gürcü də “Gözəlbəy Gürcü oğlu” idi və onun adına 1 pay bağ qeyd olunmuşdur². İrəvan əyalətinin 1728-ci il tarixli dəftərinə görə, İrəvan şəhərində 3 məhəllə mövcud olmuşdur. Köhnəşəhər küçəsində 320 evdə 1600 nəfər yaşayırdı, bunlardan 765-i müsəlman, 835-i qeyri-müsəlman idi³. Əyalətin ikinci ən böyük qəzası olan Naxçıvanda müsəlman əhali 12 məhəllədə yaşayırdı. Osmanlı hakimiyyəti dövründə “məhəllə” deyildikdə eyni məsciddə ibadət edən ailələrin yaşadığı yer nəzərdə tutulurdu⁴. Naxçıvan şəhərində 116 evli və 26 subaydan ibarət olan qeyri-müsəlman məhəlləsi olmuşdur. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində ayrıca bir “erməni məhəlləsi” sərlövhəsi açılmamış, onlar “qeyri-müsəlmanlar” başlığı altında təqdim edilmişdir. “Molla Həmdi” vergidən azad olunanların ən çox yaşadıkları məhəllə olmuşdur. Şəhərdə müxtəlif sənət sahibləri qeydə alınmışdır. Ordubadda “Ordubad məscidi” məhəlləsində 3 evli qeydiyyata idi. Onların hamısı rəsmi vəzifəli şəxslər idi və vergidən azad olunmuşdu. “Erməni məhəlləsi”ndə isə 17 müsəlman ailəsi yaşamışdır. Bu məhəllədə yaşamış qeyri-müsəlman ailələrin sayı isə yalnız 13 idi 2 ailə “gəlmə” kimi qeyd olunmuşdur⁵. İkinci fəslin **“İrəvan əyalətinin ayrı-ayrı nahiyyə mərkəzlərində və kəndlərində etnodemoqrafik vəziyyətin təhlili”** adlı ikinci yarım fəsilə İrəvan qəzasına bağlı olmuş Qarbi, Qarni və Vadi, Naxçıvana bağlı olmuş Qarabağlar və Şahbuz, Ordubada bağlı olmuş Dərə-Nürgüt ikinci tip nahiyyələrin mərkəzləri və kəndlərində etnodemoqrafik vəziyyət təhlil olunmuş, 1728-ci il tarixli dəftərilə müqayisə aparılmış, müsəlman və qeyri müsəlman əhalinin faiz nisbəti nahiyyələr üzrə aşkara çıxarılmış, yeni yaradılmış nahiyyələrin statistik məlumatları nəzərdən keçirilmişdir. İrəvan qəzası nahiyyə mərkəzləri və kənd əhalisi adlı diaqram tərtib olunmuşdur. Osmanlı ordusunun irələməsi ilə İrəvan qəzasının şüəlik əqidəsini qəbul edən türk əhalisi kütləvi şəkildə Araz çayının cənub hissəsinə köçmüşdür. Bunun nəticəsində qəzanın mərkəzi olan İrəvan

¹ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 24-28

² BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 30

³ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 901, s. 3.

⁴ Ergenç Ö. Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler / VIII Türk Tarih Kongresi Bildirileri İstanbul, 1981 (VIII/2), s.1266

⁵ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 113,117,120,121,124,139,172,286

nahiyəsinə aid 91 kənddən 67-sinin əhali kəndlərini tərk etmişdir. Bu kəndlərdən 23-də isə cəmi 4436 nəfər yaşayırdı. 1728-ci il tarixli “Müfəssəl dəftər”ə görə, 1590-cı ildə İrəvan nahiyyəsinə tabe olan kəndlər Qırx bulaq, Dərəşam, Dərələyəz, Qarni, Qərbi və Abaran nahiyyələri arasında bölüşdürülmüşdü¹. 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftər”də yox ikən 1728-ci ildə İrəvan qəzasının tərkibinə daxil olmuş Dərələyəz, Dərəçiçək, İğdır, Sədərək, Şuragel nahiyyələrində statistik təhlil aparılmışdır. Qərbi nahiyyəsinin qeyri-müsəlman əhalinin ən sıx şəkildə yaşadığı, ən böyük kəndi Üçkilsə olmuşdur. Bu kənddə 11 müsəlman, 63 qeyri-müsəlman ailəsi vardı. Nahiyədə yaşayan 3202 sakinin 645 nəfəri müsəlman 2557 nəfəri isə qeyri-müsəlman olmuşdur. Qarni nahiyyəsində qeyri-müsəlman əhalinin ən sıx şəkildə yaşadığı yer Yuxarı Gilan kəndi olmuşdur. Burada 13 ailə yaşayırdı. Nahiyədə əhalinin 78 %-i müsəlman, 22 %-i isə qeyri-müsəlman olmuşdur. Naxçıvan nahiyyəsinə aid olmuş 35 kəndin 12-si tərk edilmişdi. Nəhrəm müsəlman əhalinin ən sıx yaşadığı kənd olmuşdur. Bu kənddə 23 ailə vardı. Burada 2 nəfər müsəlman subay olmuşdur. Kültəpə kəndində “İsa” adlı dəyərli bir alim yaşayırdı². Şeyx Yusufu kəndində keçmiş dövrlərin böyük alimi Şeyx Yusufun türbəsi vardı³. Aşağı Surə kəndində dəqiq şəcərə qeydləri olmuş seydilərin yaşadığı da qeyd olunmuşdur. Osmanlı dövlətinin ənənələrinə əsasən bir şəhər üçün “bərəkət qaynağı” sayılmış seydilərdən vergi alınmazdı⁴. Naxçıvanda qeyri-müsəlman əhalinin ən sıx şəkildə yaşadığı ən böyük kənd Yəzdabad olmuşdur. Burada 146 qeyri-müsəlman ailəsi yaşayırdı. Burada əhalinin 45 %-i müsəlman, 55 %-i isə qeyri-müsəlman olmuşdur. Naxçıvan qəzasında Qışlağat, Məlik Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərə Şahbuz, 1728-ci il tarixli dəftərə görə, Naxçıvan qəzasında yeni qurulmuş Sair Məvazi nahiyyələrində etno-demoqrafik vəziyyət təhlil olunmuşdur.

“Müfəssəl dəftər” də İrəvan əyalətinin toponimləri” adlanan üçüncü fəslin **“Mənbələrə əsasən toponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyəti”** adlı birinci yarımfəslində toponimlərin öyrənilməsinin tariximiz üçün əhəmiyyətindən bəhs olunur. Müəyyən bir bölgənin topo-

¹ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 901, s. 3

² BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 117

³ BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 120

⁴ Topkapı Sarayı Muzesi Arxivi (T.S.M.A) Revan köşkü, kütüphanesi; Asafi Dal Mehmed Celebi Şecaatname, v.15a ve d.

nomlərinin öyrənilməsi həmin bölgənin tarixi, iqtisadi, siyasi cəhətdən bir çox həqiqətlərin aşkar edilməsi deməkdir. Buna görə də bəzi tarixçilər toponimiyanı “torpağın dili” adlandırırlar¹. “Oğuz boyları, tayfa və camaat adları ilə tanınmış toponimlər”də²⁴ oğuz boyuna, həmin boylara mənsub olan el və tayfaların adlarını daşıyan toponimlər tədqiq edilir. Bu terminlərin təkcə İrəvan və Naxçıvanda deyil, Anadolu-da da izləri üzə çıxarılır. “Şəxs adlarını yaşıdan yaşayış yerləri” qruplaşdırılaraq dissertasiyada insanadları ilə bağlı yer adları nəzərdən keçirilir. “Heyvan və quş adlarını daşıyan toponimlər”, “Rəng bildirən yer adları”, “Mədən, daş və mineral bildirən toponimlər”, “Bitki, ağac və su ilə bağlı olan yer adları” adlı başlıqlar altında müvafiq terminlər qruplaşdırılmışdır. Toponimlərin siyahısı təqdim olunmuşdur. **“Dövrün sənədlərinə əsasən əyalətin toponimlərinin tarixi-müqayisəli təhlili”** adlı ikinci yarımfəsildə 1590 və 1728-ci illər “Müfəssəl dəftər”lərin əsasında Azərbaycanın İrəvan əyalətindəki yaşayış məntəqələrinin müqayisəli təhlili aparılmışdır. 1590-1728-ci illər ərzində bəzi məntəqələrin adları olduğu kimi qalmış, bəzilərinə isə yeni adlar verilmişdir. Yaşayış olan kəndlər dəftərdə əski adları ilə birlikdə qeyd edilmişdir. Ayrılıqda İrəvan sancağındakı və Naxçıvan sancağındakı yaşayış məntəqələrinin müqayisəli təhlili aparılmış, kəndlərin və həyətlərin sayı dəqiqləşdirilmiş, yeni yaradılmış nahiyələr, kəndlər və itmiş yaşayış məntəqələri qeyd olunmuşdur. 1728-ci ildə yaradılmış İrəvan əyaləti 1590-cı ildəki İrəvan əyalətindən quruluşca çox fərqlənir. Bu dəyişiklikləri özündə əks etdirən cədvəllər tərtib olunmuşdur (Əlavə 1–6). **“İrəvan əyalətində əhalinin məskunlaşmasında baş vermiş dəyişikliklər”** adlanan üçüncü yarımfəsildə 1728-ci il inzibati bölgüsünə əsasən məskun və boş qalmış kəndlər nahiyələr üzrə nəzərdən keçirilir. 1728-ci il inzibati bölgüsünə əsasən İrəvan sancağındakı nahiyələr bunlar olmuşdur: İrəvan, Abaran, Aralıq, Dərəçiçək, İqdir, Qarbi, Qarni, Qırxbulaq, Maku, Sədərək, Sürməli, Şəhur, Şuragel və Vadi (Vedi). Naxçıvan sancağındakı nahiyələr bunlar idi: Naxçıvan, Sair Məvazi, Azadçəyran, Dərə Nürgüt, Dərə Şahbuz, Dərəşam, Dərələyəz, Qışlağat, Mülkü Arslan, Məvazi Xatun, Qarabağ, Şorlut, Əlincə və Sisyan. 1590-cı ildə İrəvan nahiyəsinə bağlı olan 93 kənd vardı. Həmin nahiyənin 25 kəndində yaşayış vardı. 68 kənd isə boşalmışdı. 1728-ci ilin dəftərində isə həmin kəndlərdən 58-i Qırxbulaq nahiyəsi-

¹Caferoğlu A. Aydın İli Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri. TDAY, Belleten. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965, s.165

nə, digərləri isə aşağıdakı nahiyələrə verilmişdi: 1-i Abarana, 1-i Aralığa, 4-ü Dərələyəzə, 3-ü Qarbiyə, 1-i Qarniyə, 2-si Vadi (Vedi) nahiyəsinə verilmiş, mərkəzə bağlı olan kənd qalmamışdır. 1590-cı ildə qeyd olunmuş 23 kənd 1728-ci ilin dəftərində yoxdur. İrəvan şəhərinin mərkəzində isə vəziyyət bu cür olmuşdur: Şəhər mərkəzində 6 məhəllə qeyd edilmiş, burada 2024 mülki əhali yaşayırdı. 1728-ci ildə hazırlanmış dəftərə görə şəhər mərkəzində 3 küçə(məhəllə) qeyd edilmişdi: Köhnəşəhər, Dəmir Bulaq və Dərəkənd. Bu məhəllələrdə 2485 nəfər yaşayırdı. 1590-cı ilin dəftərində Naxçıvanda 12 məhəllə qeyd edilmişdi. Nahiyə mərkəzində 3853 nəfər yaşayırdı. 1728-ci ildə Naxçıvanın “Yuxarı məhəllə”sində 1995 nəfər, “Aşağı məhəllə”sində 2025 nəfər yaşayırdı. Burada 390 nəfər qeyri-müsəlman da yaşayırdı. 1590-1728-ci illərdə 11 kənd sıradan çıxmışdı. Naxçıvan nahiyəsinin kəndlərində 380 nəfər yaşayırdı. İrəvan və Naxçıvanda məskunlaşmanın vəziyyəti burada təhlil edilmiş, müvafiq cədvəllər tərtib edilmişdir (Əlavə 7– 12).

“Osmanlı hakimiyyəti dövründə İrəvan əyalətinin iqtisadi həyatı” adlı dördüncü fəslin **“1590-cı il tarixli İrəvan əyalətinin qanunnaməsi və onun təhlili”** adlı birinci yarım fəslində əyalət idarəsi mexanizmi və “Qanunnamə” təhlil olunur. Osmanlı dövlətində islam qayda-qanunları, yerli adət-ənənələr nəzərə alınaraq həmin vilayətlərə uyğun olan yeni “Qanunnamə” hazırlanır, bu qanuna hamının riayət etməsi tələb olunurdu¹. “Qanunnamə”nin hazırlanmasında məqsədi dövlət əhalisindən birbaşa vergi toplayan hərbi zümrənin yol verə biləcəyi qanunsuzluqlarının qarşısını almaq, təbəələrdən alınacaq vergi faizlərini dəqiq müəyyənləşdirmək, dövlətin öz təbəələrini qorumaq funksiyası ilə bağlı idi. Burada başqa bir məqsəd isə əyalətlərdə yaranan biləcək problemlərin həll olunmasında sancaqbəyləri və qazılara yardım etmək idi². Sultan III Muradın (1574-1595) hakimiyyəti dövründə köhnə “Qanunnamə”lər nəzərdən keçirilərək yeni “Qanunnamə” hazırlanmışdır³. Osmanlı sultanları Ağqoyunlu hakimiyyəti altında olmuş, sonralar Səfəvilərdən ələ keçirdikləri ərazilərdə Uzun Həsənin

¹ Barkan Ö. L. Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi // Türkiyat Mecmuası, C. X. İstanbul, 1951-53, s. 1-26

² İnalçık H. Osmanlı İdare ve Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler- Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III Köy Sicil ve Terekeleri. Türk Tarih Kurumu, Belgeler XV /19 Ankara, 1993, s.23

³ Zafername-i sultan Murad han. Şark seferleri, 16A ve 53A; BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, İrevan Kanunnamesi, s.4

hazırladığı, "Həsən Padşahın qanunları" adlanan qanunları 1516-1548-ci illərdə qüvvədə saxlamışdılar¹. İrəvan əyalətinin qanunnaməsi 12 səhifədən, 18 fəsildən ibarətdir. Bu sənəd oxuyub-yazmağı bacaran hər kəs üçün anlaşılan sadə bir xətlə tərtib edilmişdir. "Qanun-namə"də vergi verənlər, vergilər, ictimai idarəni təşkil etmək üçün tətbiq edilən cərimə vergilər öz əksini tapmışdır. Bu yarım fəsildə "Qanunnamə" maddələr üzrə təhlil edilmiş, onun tərcüməsi elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. **"İrəvan əyalətində torpaq bölgüsü və inzibati idarəetmə"** adlı ikinci yarım fəsildə Osmanlı imperiyasının hərbi-lən sistemi, İrəvan əyalətində onun xüsusiyyətlərinəzərdən keçirilir. Osmanlı dövlətində əyalətlərdə torpaqların bölgüsü və yerlərdə inzibati idarəetmə timar sisteminə əsasən həyata keçirilirdi². Timarlar üç əsas kateqoriyaya ayrılmışdı: xas, ziamət və timar. Xas iki cürdür. "Xəvasi-humayun" (Sultan xasları) və "Xəvasi-üməra" (Vəzir xasları). Osmanlı dövlətində əyalətlərdə idarəetmə təşkilatı aşağıdan yuxarıya doğru kənd, nahiyə, qəza, sancaq (liva) və əyalət şəklində təşkilatlanmışdı³. Qəzaları qazılar, alaybəyilər və subaşılar idarə edirdilər. Hərbi olmayan məsələlərin çoxuna qazılar, qəzanın asayişindən subaşılar və şəxslərdən olan alabəyiləri məsul idilər. Qəzaların birləşməsindən meydana gələn sancaqların ən böyük idarəçisi isə sancaqbəyləri olmuşlar⁴. Sancaqların (livaların) birləşməsindən meydana gələn əyalətlərin ən böyük idarəçisi isə bəylərbəyi idi. Burada İrəvan əyalətində olan, sultana aid olan xaslar, İrəvan əyalətində bəylərbəyi Mustafa Paşaya aid olan xaslar, nahiyələrdə kəndlər üzrə ziyamət (gəliri 100000 akça) və timarlar⁵ (gəliri 20000 akça), onların idarəçiləri haqda məlumatlar təhlil olunmuş, sancaqbəyi, qazi, onun naibləri, dizdar, qılman, tufəngçi, çavuş, mütəfərrika, müstahfiz, azəb, ases, şəhnəkimi terminlərə də izah verilmişdir. İrəvan nahiyəsinin 1595-ci ilinə aid olan

¹ Woods J. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. Chicago: 1976, s. 121-122; BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 120

² Feodal Düzen ve Osmanlı Timarı. Türkiye İktisat Tarihi Semineri / Haz. O. Okyar-H ve Ü. Nalbantoğlu. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, 586 s. s. 1-32

³ Halaçoğlu Y. Osmanlı Devlet Teşkilatı. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. C. 12. İstanbul: Çağ Yayınları, 1993, s. 366

⁴ Emecen F. M. XVI Asırda Manisa Kazası. Ankara: 1989, s. 288; Gökbilgin M. T. Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeâmet Tevcihi ile İlgili Fermanları. İstanbul Üniversitesi, Tarih Dergisi, 1968, sayı 22, s. 37-43

⁵ Göyünç N. Timar Tevcihleri Hakkında / Osmanlı-Türk Diplomatiği Semineri (30-31 Mayıs 1994). Bildiriler. İstanbul: 1995, s. 67-74

“İcmal dəftəri”ndə İrəvan nahiyyəsində cəmi 39 ziamət, 79 ədəd timar olmuşdur¹. **“Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı”** adlı üçüncü yarımfəsildə İrəvan əyalətinin iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla bölgənin kənd təsərrüfat məhsullarının nahiyyə kəndləri üzrə istehsal və məhsul vergisi rəqəmləri elmi dövriyyəyə daxil edilir. **“İrəvan əyalətində mövcud olmuş vergilər”** adlanan dördüncü yarımfəsildə vergiyə cəlb edilən və ondan azad olan torpaq mülkiyyət formaları, İrəvan əyalətində “Müfəssəl dəftər”ə əsasən tətbiq edilən vergilər, onların növləri, vergi imtiyazları təhlil olunur, əkin sahələri terminlərinə aydınlıq gətirilmişdir. İrəvan əyalətində vergi ödəyəcək əhali istifadə etdiyi torpağa və ailə vəziyyətinə görə vergi mükəlləfiyyəti daşıyırdı. Təbəələr əllərindəki rəsmi sənədlər və vəzifələrinə görə vergilərdən azad ola bilərdilər. Təhriir zamanı aparılan qeydlərlə vergi ödəyən təbəələrin evləri və vergidən azad olunmuş “azad” ailələr bir-birindən dəqiqliklə ayrılırdı². Vergiləri ödəyə bilmək qabiliyyəti olan, vergiyə cəlb olunan əhali “xanə” və “müçərrəd” olaraq iki qismə bölünürdü. “Xanə” anlayışı bir dam altında yaşayan hər şəxsi deyil, müstəqil gəlir qaynağına malik olan evli şəxslərə şamil edilirdi³. Vergilər “uşrluq”, “xəraclıq” və “məmləkət” ərazilərindən alınır. “Uşrluq ərazilər”- müsəlmanların əllərində olan dəqiq tapulu (əsas rəsmi sənədli) mülklərdir. Onlardan yalnız uşr vergisi alınır. “Xəraclıq ərazilər”- qeyri-müsəlmanların əllərində olan dəqiq tapulu mülkləridir. Bu şəxslər “uşr vergisi” adı altında xərac və “vəzifə xəracı” adı ilə müəyyən miqdarda ağça ödəyirlər. “Məmləkət ərazisi”- dövlət mülkiyyəti olub, xalqa əmanət kimi verilmiş xəraclıq ərazilərdir. Bu, “Miri- ərazi” də adlanır, iki tip olurdu: 1) Müqatiəli “miri-ərazi”- həmin torpaqlar gəlir gətirməsi üçün “mü-təsərrüflərə” icarəyə verilir. Bu icarə zamanı tapu rejiminin qaydaları onlara tətbiq olunmurdu. 2) “Miri-ərazi” təhriir olunduqdan sonra “tapu vergisi”, “çift ağçası” kimi vergilər buradan təmin edilirdi⁴. Osmanlı dövləti tutduğu ərazilərdə maliklərin əllərindəki mülk sənədlərini tanınmışdır. Dövlət “Malikanə-divanı”yə daxil olan kəndlərin vergilərə cəlb olunması işlərini həmin sahiblərə həvalə etməmiş, sultanlar daim

¹ BOA: Tapu Təhriir Dəftəri, No 633, s.5-34

² Ural S. Onaltıncı yüzillik ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyətində Pakrac Livası // Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 2009, s.781

³ İncalcık H. Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu. 2-ci Baskı. İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s. 61

⁴ Demircan Y. 1720 tarixli Təhriir dəftərinə görə Nakşa adasında yapılan düzənləmələr və reayanın durumu. Belleten, c. LXXIII, say 268, s.671 -680

bu işlə bağlı müəyyən şəxsləri təyin etmişlər. Uşr vergisi 20 % məbləğində ayrılır və bərabər nisbətdə paylaşıdırılırdı. Uşrun 10 % məbləğində ödənilirdi yerlərdə isə qırxda bir nisbətində “sələriyyə vergisi” də tətbiq edilir, “uşr” malikanə sahibinə, “sələriyyə” isə “divani” qismində dövlətə verilirdi. İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “Müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvanın Qıvraq və Nürgüt kəndləri ilə bağlı olaraq iki belə geniş sənəd var¹. Osmanlılar dövründə İrəvan əyalətində ödənilmiş vergi növləri bunlar olmuşdur: şəri vergilər - zəkat, uşr, xərac və cizyə, ürfi vergilər- sələriyyə ağçası, müqatiə vergiləri, nim, bənnaq, mədən vergiləri, qoyun vergisi, qəssabxana, baş xanə, boyaxana, otlaq, yaylaq, yataq, qışlaq, ağıl, dəvə, qaramal cinsi, mərkəb, dönüm, zəmin, çift, tapu, dəyirman, bağça, bostan, bağ, meyvə, pətək, pənbə (pambıq), şirə, rəiyyət, bənnaq, badi-həva, caba ağçası, ərus, ispəncə, cürmü-cinayət, ihtisab, yava və qaçqın, “dövlət xəzinəsi” vergiləri. Şəhərdə və yaxud qəsəbədə yaşayan əhali, kəndlilər kimi torpaq sahibi olmayan şəxslər vergilərdən azad idilər². Lakin şəhərdə, yaxud da nəhiyə mərkəzində yaşayanlar və torpaqla məşğul olanlar bu qrupa aid deyildilər³. İrəvan əyalətinin qeyri-müsəlman əhalisi xərac vergisini ödədikdən sonra rəsmi verginin (çift) əvəzində hər ev başına 25 ağça ispəncə vergisi ödəməli idi. “Cizyə” qeyri-müsəlman rəiyyətin zəngin şəxslərindən alınan vergi idi. 300 ağça məbləğində əmlakın olması şərt idi. 300 ağçaya gücü çatmayanlardan “cizyə” vergisi alınmırdı. “Cizyə” vergisini ödəyənlər ispəncə vermirdi. “Marxasa ağçası” adlanan bu vergi illik 48 ağça olmuşdur⁴. Dissertasiyada İrəvan əyalətinin qəzalarından alınan vergilər diaqramlarda əks olunmuşdur.

“Nəticə”də tədqiqatın başlıca ümumiləşdirilmələri, dissertasiyanın əsas yekunları öz əksini tapmışdır.

¹BOA: Tapu Tahrir Defteri, No 633, s. 124

²Öztürk Y. Osmanlı hakimiyyetinde Kefe (1475–1600). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.287

³Emecen F.M. Osmanlılarda Yerleşik Hayat, Şehirliler ve Köylüler / Osmanlı Ansiklopedisi, C. IV. Ankara: 1999, s.92

⁴Çağatay N. Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergiler ve Resimler // Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih, Coğrafya Dergisi, 1947, C.V, s.494

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

- 1- İslamoğlu M.A.A.İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli “müfəssəl dəftəri”nin və 1595-ci il tarixli “icmal dəftəri”nin xüsusiyyətləri / Tarix və onun problemləri. Bakı, № 1, 2015,s. 67 – 73
- 2- İslamoğlu M.A.A.Osmanlı dövləti sənədləri Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi / Tarix və onun problemləri. Bakı, № 2, 2015,s. 326 – 331
- 3- İslamoğlu M.A.A.The significance of toponyms in the study of the medieval history of the İrevan province and the Eastern Anatolia / HİLEYA naukovyy vısnık zbımyk naukovykh prats(no 7), Kyıiv 2015,p. 152 – 156
- 4- İslamoğlu M.A.A.1590 Tarihli Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Revan Eyaletinde Tarım ve Hayvancılık / (Nahçıvan Kazası Örneği) Prof. Dr. Aldulkadir Yuvalı Armağanı Kayseri 2015,s. 133 – 155
- 5- İslamoğlu M.A.A. 1590 Tarihli Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Revan Eyaletinde Alınan Vergiler / (Ordubad Kazası Örneği) Cappadocia Journal of History and Social Sciences volume 4 ahlen / Germany 2015,s. 132 – 166
- 6- İslamoğlu M.A.A.İrəvan bölgəsi Osmanlı imperyasının tərkibində / III International scientific conference of young researchers Qafqaz University 17 – 18 april 2015 Baku Azerbaijan, p.

**Вопросы истории Азербайджана в
«Муфассал дафтаре» Иреванской провинции**

РЕЗЮМЕ

Представленная к защите диссертационная работа посвящена изучению вопросов истории Азербайджана на основе османского первоисточника конца XVI века.

Настоящая диссертация состоит из четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений. Во введении обоснована актуальность темы, определено ее научное значение, указана научная новизна и практическая значимость.

Первая глава диссертационной работы называется «Муфассал дафтар» Иреванской провинции 1590-го года». Данная глава состоит из трех частей. В первой части под названием «Тапу тахирная (налоговая) система и её значение для изучения истории Азербайджана» рассматриваются особенности налогового положения Азербайджана. Во второй части описываются особенности «Муфассал» (пространная) и «Иджмал» (малой) дефтеров (реестров). В третьей части этой главы рассматриваются события, связанные с завоеванием Иревана и приводится османская перепись населения. Отмечается также возвращение Иревана Шахом Аббасом I (1587 – 1629) в состав Сефевидской империи.

Во второй главе диссертации «Этно-демографическое положение в Иреванской провинции по «Муфассал дафтару» исследуется этно-демографическая ситуация, а также занятость населения в уездах Иреван, Нахичеван, Шарур, Агджакалы и Ордубад. Во второй части данной главы анализируется этно-демографическая ситуация в центрах дистанций второго типа Карби, Карни, Вади в Иреван, Карабах и Шахбуз в Нахчыванском уездах, Деренургют в Ордубаде, а также в их деревнях. Сопоставлены данные с Османскими дефтерами 1728-го года, показано процентное соотношение мусульманского и немусульманского населения данной территории, а также указаны новые административные единицы, возникшие в 1728-ом году.

Третья глава диссертационной работы называется «Топонимы Иреванского эялет в «Муфассал дафтари»». Во второй части данной главы сопоставлены данные «Муфассал дафтаров» 1590-го и 1728-х годов о населенных пунктах Иреванской провинции Азербайджана. В третьей части этой главы анализируются данные об опустевших поселениях 1728-го года.

Четвертая глава диссертации «Экономическая жизнь Иреванского эйалата во время Османского владычества». В первой части анализируются механизмы эйалатского управления по «Кануннаме» Иреванского эйалата от 1590-го года. В этой части дан анализ «Кануннаме». Во второй части данной главы рассматриваются особенности военно-ленной системы в Иреванском эйалете. В третьей части этой главы приводятся данные о сельскохозяйственных продуктах по нахиям. В четвертой части рассматривается налоговая система отраженным в «Муфассал дафтаре».

**Historical issues of Azerbaijan in “Mufasssal daftar” in the
Irean province**

SUMMARY

The presented dissertational work is devoted to studying the question of Azerbaijan History on the basis of the Ottoman source at the end of XVI c. The work consists of the introduction, four chapters, the conclusion, the bibliography and appendix.

The actuality, importance of the topic, extend of study are discovered in the introduction. The purposes and problems of the investigations are uncovered in the separate paragraphs.

The first chapter consists of three paragraphs. The name of the chapter is “Mufasssal Daftar of the Irean province in 1590”. The first paragraph is named “The System of Tapu Tahrir and its value for the Azerbaijan History” and considers the importance of these documents for our research. The second paragraph describes the features of the registers “Mufasssal” and “Ijmal”. The paragraph contains information on 462 villages in the Irean province and earnings of the peasants, types and amount of taxes. The third paragraph reveals events related to incorporation of the Irean province into the Ottoman Empire and regain of Irean by Shah Abbas I (1587-1629) back to the Safavid Empire.

The second chapter contains two paragraphs. The first one is devoted to the ethnodemographic situation in the region as well as to the rate of employment in Irean, Nakhchivan, Sharur, Agjagala and Ordubad. The second paragraph is related to the ethnodemographic situation in villages Garby, Garny, Vady, Karabag, Shahbuz, Dere Nurgut. This information is compared with the information of the Ottoman defters (1728).

The third chapter “Toponyms of Irean” consists of two paragraphs. The first one describes the importance of research of toponyms, for instance, toponyms which contain the names of Oghus tribes or colors, stones or names of plants, trees or water. The second paragraph is related to settled and empty villages according to administrative division of 1728.

The fourth chapter is named “Economical life of the Irevan province under the Ottoman rule”. It consists of four paragraphs. This chapter scrutinizes the administration of the Irevan province according to “Ganunname” of 1590. It gives the analysis of agricultural products, types of land property, forms of taxes and other questions.

The results of the research, role and place of this investigation in the socio-economic history of Azerbaijan are summed up in the conclusion.

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 2.
Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А. БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

МЕХМЕТ АЛАУДДИН АХМЕД ОГЛУ ИСЛАМОГЛУ

**ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В
«МУФАССАЛ ДАФТАРЕ» ИРЕВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ**

Специальность: 5503.02– Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по истории

БАКУ – 2017